

Katarzyna Zajda

**WDRAŻANIE
INNOWACJI SPOŁECZNYCH
PRZEZ WIEJSKIE ORGANIZACJE
POZARZĄDOWE
I LOKALNE GRUPY
DZIAŁANIA**

**WDRAŻANIE
INNOWACJI SPOŁECZNYCH
PRZEZ WIEJSKIE ORGANIZACJE
POZARZĄDOWE
I LOKALNE GRUPY
DZIAŁANIA**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Katarzyna Zajda

**WDRAŻANIE
INNOWACJI SPOŁECZNYCH
PRZEZ WIEJSKIE ORGANIZACJE
POZARZĄDOWE
I LOKALNE GRUPY
DZIAŁANIA**

Katarzyna Zajda – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Socjologii Wsi i Miasta, 90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41

RECENZENCI

Maria Halamska

Krzysztof Górlach

REDAKTOR INICJUJĄCY

Monika Borowczyk

REDAKCJA

Monika Poradecka

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Jakubczyk

PROJEKT OKŁADKI

Tomasz Kochelski

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/RedKoala

Publikacja powstała w ramach projektu pt.: „Lokalne systemy innowacji społecznych na wsi”
(nr rejestracyjny 015/19/D/HS6/00690) finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki
(na podstawie umowy: UMO-2015/19/D/HS6/00690)

© Copyright by Katarzyna Zajda, Łódź 2022

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10320.21.0.M

Ark. wyd. 13,5; ark. druk. 14,375

ISBN 978-83-8220-724-8

e-ISBN 978-83-8220-725-5

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wprowadzenie	7
Rozdział I	
Innowacje społeczne w teorii i praktyce badawczej	11
1.1. Socjologiczne inspiracje koncepcji innowacji społecznych	11
1.2. Wykorzystanie teorii strukturalizacji Anthony'ego Giddensa w koncepcji wdrażania innowacji społecznych	15
1.3. Współczesne ujęcia definicyjne innowacji społecznych	20
1.4. Cechy i rodzaje innowacji społecznych	25
1.5. Czynniki wspierające wdrażanie innowacji społecznych	28
1.6. Metody i techniki badania innowacji społecznych	33
Rozdział II	
Wiejscy aktorzy innowacji społecznych w Polsce	39
2.1. Instytucje publiczne na rzecz wdrażania innowacji społecznych	39
2.2. Wdrażanie innowacji społecznych przez organizacje pozarządowe	46
2.3. Doświadczenia lokalnych grup działania w realizacji innowacji społecznych	54
2.4. Spółdzielnie socjalne i innowacje społeczne	62
Rozdział III	
Założenia metodologiczne badań	67
3.1. Cele analizy, postawione pytania oraz hipotezy badawcze	67
3.2. Metody i techniki badawcze oraz opracowanie pozyskanego materiału	71
3.3. Dobór prób	78
3.4. Charakterystyka badanych organizacji i reprezentujących je respondentów	81
Rozdział IV	
Innowacje społeczne wdrażane przez wiejskie organizacje pozarządowe	87
4.1. Przykłady innowacji społecznych wdrażanych przez wiejskie NGOsy	87
4.1.1. Innowacje społeczne w obszarze edukacji i wychowania	88
4.1.2. Innowacje społeczne w obszarze rozwoju lokalnego	91

6 Spis treści

4.1.3. Innowacje społeczne w obszarze kultury i sztuki	95
4.1.4. Innowacje społeczne w obszarze usług socjalnych i pomocy społecznej	99
4.2. Monitoring, ewaluacja oraz upowszechnianie innowacji społecznych	106
4.3. Specyfika innowacji społecznych wdrażanych przez wiejskie NGOsy	109
4.4. Cechy organizacji pozarządowych jako potencjał wspierający innowacje społeczne	111
Rozdział V	
Innowacje społeczne wdrażane przez lokalne grupy działania	123
5.1. Przykłady innowacji społecznych wdrażanych przez lokalne grupy działania	123
5.1.1. Kategorie problemów społecznych wyszczególnianych w dokumentach strategicznych lokalnych grup działania	123
5.1.2. Innowacje społeczne dotyczące bezrobocia, jego przyczyn i konsekwencji	126
5.1.3. Innowacje społeczne dotyczące problemu niskiej aktywności społecznej oraz słabej kondycji organizacji pozarządowych	134
5.1.4. Innowacje społeczne dotyczące dezintegracji więzi społecznych, zaniku tożsamości zbiorowej	139
5.2. Specyfika innowacji społecznych wdrażanych przez lokalne grupy działania	142
5.3. Cechy lokalnych grup działania jako potencjał wspierający innowacje społeczne	145
Zakończenie	153
Aneks	161
Informacja o indeksach dotyczących zbioru organizacji pozarządowych	161
Informacja o indeksach dotyczących zbioru lokalnych grup działania	170
Kwestionariusz wywiadu z przedstawicielami organizacji pozarządowych	177
Wykaz poszukiwanych informacji dotyczących wdrażania innowacji społecznych przez organizacje pozarządowe z gmin wiejskich	184
Kwestionariusz ankiety dla przedstawicieli LGD	185
Wykaz poszukiwanych informacji dotyczących wdrażania innowacji społecznych przez lokalne grupy działania	190
Wykaz problemów/wyzwań społeczno-ekonomicznych zidentyfikowanych w lokalnych strategiach rozwoju	191
Wykaz operacji własnych i projektów współpracy LGD	199
Bibliografia	203
Spis rysunków	225
Spis tabel	227
Od Redakcji	229

Wprowadzenie

Problematyka wdrażania innowacji społecznych wzbudza zainteresowanie badaczy i praktyków z całego świata. Jej intensywny rozwój rozpoczął się w latach osiemdziesiątych XX wieku – przyczyniły się do tego ruchy obywatelskie krytycznie ustosunkowane do coraz bardziej niewydolnego państwa dobrobytu. Wiązano z nimi nadzieję na upodmiotowienie jednostek i zbiorowości doświadczających wykluczenia społecznego oraz wzrost ich partycypacji w rozwiązywaniu różnych problemów społecznych (Grimm i in., 2013; Shockley, 2015; Moulaert i in., 2017), między innymi bezrobocia, biedy, bezdomności, dyskryminacji ze względu na płeć, wiek, ale też pochodzenie, rasę, religię (Sempruch, 2012; Milley i in., 2018; Huq, 2019). Problemów tych jest znacznie więcej. W czasach intensywnych przemian społecznych powstają nowe, a te dobrze znane bywają trudne do rozwiązania czy nawet zminimalizowania (Coyne, 2005).

Rozwój badań dotyczących innowacji społecznych generował przyrost ujęć definicyjnych i sposobów ich konceptualizacji oraz pytania o ich cechy wspólne, odróżniające je od innowacji technologicznych, organizacyjnych czy innowacji w obszarze zarządzania (*governance innovation*) (Anheier i in., 2014). Jednocześnie specyfika innowacji społecznych wskazywała na ograniczone możliwości wyjaśniania ich fenomenu z użyciem klasycznych ujęć Josepha Schumpetera (1960) i Petera Druckera (1992), skoncentrowanych na innowacjach w obszarze działalności gospodarczej, przynoszących przedsiębiorcom przede wszystkim zysk finansowy (zob. Shier, Handy, Jennings, 2019). Z biegiem lat przeprowadzano coraz więcej badań dotyczących procesu wdrażania innowacji społecznych. Poszukiwano agentów zmiany, to jest podmiotów gotowych je wdrażać, i czynników sprzyjających ich aktywności w tym zakresie. Analizy wskazywały przy tym na wiele barier wdrażania tego typu innowacji przez instytucje publiczne (Bekkers i in., 2013; Oosterlynck, Cools, 2020). Podkreślano natomiast rolę organizacji pozarządowych w ich tworzeniu, głównie za sprawą podejmowanych przez nie wysiłków na rzecz rozwiązywania problemów społecznych oraz ich większej skłonności (w porównaniu do instytucji publicznych) do realizowania działań nierutynowych, nietypowych (Shier, Handy, 2016; Pellicer-Sifres i in., 2017).

W Polsce badań dotyczących innowacji społecznych jest mało. Innowacje stanowiły co prawda przedmiot zainteresowania socjologów już w latach siedemdziesiątych XX wieku, lecz odnosiły się one do zmian technologicznych i organizacyjnych w rolnictwie (Turowski, Burnus, 1970; Gałęski, 1971; Makarczyk, 1971). Zainteresowanie wzbudzało również wdrażanie innowacji za pomocą eksperymentów społecznych (Sulek, 1977). Dziś problematyka innowacji społecznych zyskuje na znaczeniu, tym bardziej że nie brakuje problemów ani organizacji, które mogłyby odgrywać rolę agentów zmiany, podmiotów gotowych je wdrażać (zob. Marzano i in., 2017). Znajdują się wśród nich organizacje pozarządowe, na wsi bardzo zróżnicowane. Wystarczy wspomnieć, iż obok organizacji tradycyjnych, takich jak koła gospodyń wiejskich i ochotnicze straże pożarne, funkcjonują organizacje określane mianem nowego typu czy też nowoczesnych, powstałe najczęściej po rozpoczęciu transformacji społeczno-gospodarczej w 1989 roku (Chimiak, 2016). Obecne są również bardzo specyficzne podmioty, jakimi są lokalne grupy działania – wyłączane z sektora organizacji pozarządowych (mimo swojej osobowości prawnej) głównie ze względu na silne powiązanie z instytucjami publicznymi (Zajda, 2011; Furmankiewicz, 2018). Wymienione organizacje różnią się między innymi poziomem zasobów ludzkich i ekonomicznych, ale też odpowiadają na różne problemy społeczne mieszkańców wsi (jeśli oczywiście w ogóle podejmują aktywność na rzecz ich rozwiązywania). Potencjał ich działania jest warunkowany przez strukturę społeczną, w której przyszło im funkcjonować. Jednak i ona jest kształtowana przez ich aktywność, co pozwala prowadzić rozważania nad procesem wdrażania innowacji społecznych z wykorzystaniem teorii strukturacji Anthony'ego Giddensa.

W niniejszej monografii uwagę koncentruję na wdrażaniu innowacji społecznych przez organizacje pozarządowe z gmin wiejskich (inne niż koła gospodyń wiejskich i ochotnicze straże pożarne) oraz lokalne grupy działania. Definiuję je jako nietypowe praktyki społeczne, alternatywne w stosunku do dominujących na danym obszarze (tj. na obszarze gminy wiejskiej lub partnerstwa terytorialnego), których celem jest wprowadzenie zmiany w sferze rozwiązywania problemów społecznych (zob. Zajda, Kretek-Kamińska, 2018, s. 108). Problemy społeczne za Johnem Alessio określam jako „[...] warunki, które przez jednostki lub zbiorowości są definiowane w kategoriach problemu, zostały wywołane przez co najmniej jedną społeczną przyczynę, posiadają co najmniej jedną społeczną konsekwencję i co najmniej jedno rozwiązanie” (Alessio, 2011, s. 3; zob. Zajda, 2017a).

Pierwszym celem analizy jest określenie specyfiki innowacji społecznych wdrażanych przez organizacje pozarządowe z polskich gmin wiejskich oraz lokalne grupy działania obejmujące te gminy swoim wsparciem (jako struktury społeczno-gospodarcze wchodzące w skład partnerstwa terytorialnego). Dążę do ustalenia, na czym polegają nietypowe, niestandardowe (w skali gminy wiejskiej lub partnerstwa terytorialnego) praktyki rozwiązywania przez te podmioty problemów społecznych. Czy te innowacje są przez nie wdrażane samodzielnie,

czy też we współpracy z innymi podmiotami z terenu gminy/partnerstwa terytorialnego? Jakiego rodzaju efekty pojawiają się w związku z ich wdrażaniem? W przypadku innowacji organizacji pozarządowych zadaję również pytanie o to, czy realizowane praktyki działania podlegają monitoringowi i ewaluacji oraz czy organizacja podejmuje działania na rzecz ich upowszechnienia, a jeśli tak, to jakie. Drugim celem analizy jest zidentyfikowanie cech odróżniających organizacje pozarządowe mające doświadczenie we wdrażaniu innowacji społecznej od tych, które go nie mają, oraz cech odróżniających lokalne grupy działania, które takie doświadczenie mają, od tych, które nim nie dysponują.

Pierwszy rozdział monografii dotyczy przeglądu bardzo bogatej (przede wszystkim anglojęzycznej) literatury przedmiotu, rozważań związanych z koncepcją wdrażania innowacji społecznych, ich definiowaniem, cechami, rodzajami, praktyką ich analizowania oraz efektów dotychczas przeprowadzonych badań, dotyczących między innymi cech agentów zmiany, które mogą pobudzać wdrażanie przez nich innowacji społecznych.

W rozdziale drugim koncentruję się na instytucjach i organizacjach działających na polskiej wsi na rzecz rozwiązywania problemów społecznych ich mieszkańców, jako że (zgodnie z przyjętą definicją) celem wdrażania innowacji społecznych jest wprowadzenie zmiany w tym obszarze. Podejmuję kwestię różnorodności tych instytucji i organizacji oraz ich doświadczeń we wdrażaniu tego typu innowacji. Zwracam uwagę na instytucje publiczne. Podnoszę problem barier dla ich aktywności w tym zakresie oraz wsparcia, jakie mogły uzyskać na rzecz realizacji innowacji społecznych w ramach Inicjatywy Wspólnotowej EQUER, Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki i Programu Operacyjnego Wiedza, Edukacja, Rozwój. W tym rozdziale przyglądam się również wiejskim organizacjom pozarządowym i lokalnym grupom działania, opisuję ich specyfikę i przykłady realizowanych innowacji społecznych. Ostatnią część rozdziału poświęcam spółdzielniom socjalnym, podkreślając ich zróżnicowanie i potencjał w zakresie wdrażania tych innowacji.

W trzecim rozdziale prezentuję założenia metodologiczne badań własnych. Omawiam cele analizy, pytania badawcze, przyjęte hipotezy oraz zastosowane metody i techniki badawcze. Charakteryzuję dobór prób, podkreślając trudności związane z budowaniem operatu aktywnych w zakresie rozwiązywania problemów społecznych organizacji pozarządowych. Wskazuję również na najważniejsze wyzwania w realizacji badań w terenie, do których należą między innymi: dotarcie do respondentów zamieszkujących gminy wiejskie – liderów organizacji pozarządowych (bardzo często działających społecznie w czasie wolnym od pracy zawodowej) oraz zrealizowanie badań o trudnej problematyce.

W rozdziale czwartym prezentuję rezultaty badania dotyczące specyfiki innowacji społecznych wdrażanych przez organizacje pozarządowe. Analizuję ich przykłady, monitoring, ewaluację oraz sposoby ich upowszechniania. Podejmuję kwestię cech organizacji, które odróżniają te mające doświadczenie we wdrażaniu innowacji społecznej, od tych, które go nie mają.

W rozdziale piątym koncentruję się na specyfice innowacji społecznych wdrażanych przez lokalne grupy działania oraz na cechach wyróżniających te, które mają doświadczenie w ich realizacji.

W końcowej części monografii weryfikacji poddaję postawione hipotezy badawcze i podejmuję rozważania nad związkiem między kondycją sektora organizacji pozarządowych w Polsce i specyfiką funkcjonowania lokalnych grup działania a możliwością realizowania przez te podmioty innowacji społecznych zmieniających zrutynizowane praktyki rozwiązywania problemów społecznych. Na podstawie przeprowadzonych badań formułuję wnioski o charakterze aplikacyjnym.

Mam nadzieję, iż opisane rezultaty badań własnych przyczynią się do zainteresowania Czytelników problematyką wdrażania innowacji społecznych na polskiej wsi. Ich realizacji przyświeca bowiem ważny cel, jakim jest rozwiązywanie problemów społecznych. Rezultaty badań traktuję jako podstawę do rozpoczęcia kolejnego przedsięwzięcia badawczego. Nie byłoby ono możliwe bez rozpoznania specyfiki tego typu innowacji wdrażanych przez organizacje pozarządowe i lokalne grupy działania na polskiej wsi i zmiennych, które mogą pobudzać ich aktywność w tym zakresie.

Składam serdeczne podziękowania recenzentom monografii – profesor Marii Halamskiej i profesorowi Krzysztofowi Gorlachowi – za wnikliwe i konstruktywne komentarze, które pozwoliły mi spojrzeć szerzej na problematykę badań. Dziękuję zespołowi Katedry Socjologii Wsi i Miasta za dyskusję nad pierwowzorem książki. Wyrazy wdzięczności za otrzymane wsparcie kieruję również do profesor Elżbiety Psyk-Piotrowskiej – dobrego ducha całej mojej dotychczasowej drogi zawodowej.

Rozdział I

Innowacje społeczne w teorii i praktyce badawczej

1.1. Socjologiczne inspiracje koncepcji innowacji społecznych

Innowacje stanowią przedmiot zainteresowania socjologów od początków kształtowania się tej dyscypliny naukowej. Niektórzy poświęcili im znaczną część swej twórczości, inni niewielki jej fragment. Prekursorzy rozważań na ten temat nie zawsze używali terminu „innowacja”. Formułowali jednak tezy stanowiące inspirację dla współczesnych badaczy innowacji społecznych.

Pojęciem nieprawidłowości w działaniach, które doprowadzają do zmiany społecznej, posługiwał się Max Weber (1994). Są to działania racjonalne, ale podbudowane wartościami odnoszącymi się do sfery sacrum, łączącymi życie ziemskie z wiarą w boskie przeznaczenie. Jak podkreśla Magdalena Zdun (2016, s. 77): „Innowacja zostaje tu odcięta od mamonizmu, bogacenia się dla samego bogactwa. Staje się jednocześnie narzędziem tych, którzy realizują swój Beruf – swoje powołanie”¹ (zob. Anheier i in., 2014, s. 20). Innymi słowy, innowacje wpisane w kapitalizm są zdaniem Webera efektem nie tylko racjonalności, pogoni za zyskiem, ale też wartości wpisanych w duchowość kalwinizmu, ceniącego oszczędność, pracowitość i sumienność.

Gabriel Tarde – francuski przedstawiciel psychologizmu – posługiwał się z kolei pojęciem inwencji. Miała być ona motorem społecznego rozwoju. Były

1 Do dorobku Maxa Webera nawiązywał inny niemiecki socjolog – Werner Sombart. W jego opinii to społeczno-kulturowe uwarunkowania aktywności Żydów i Amerykanów stały się podstawą do tworzenia innowacji w ramach tych społeczeństw. Stymulatorem ich powstawania w przypadku Żydów było życie w diasporze, a w przypadku Amerykanów migracje motywowane pogonią za szczęściem, wyższą jakością życia (Sombart, 2004, za Zdun, 2016b, s. 77-84).

to działania społeczne, zachowania i praktyki będące przeciwieństwem imitacji. W jego opinii niezliczone inwencje zmieniają zastane praktyki społeczne – przyczyniają się do tego akty ich imitacji. Inwencje nie sprowadzają się tylko do efektów działań geniuszy. Wpływ na ich powstawanie mają zarówno religia, polityka, prawo, przemysł, jak i sztuka (Tarde, 2009; Toews, 2013; Howaldt, Kopp, Schwarz, 2015, s. 29–35). Pojawiają się wskutek wzajemnego oddziaływania jednostek na siebie. Nie wszystkie jednostki mają te same możliwości przyswojenia innowacji – te usytuowane niżej w hierarchii społecznej naśladują usytuowane wyżej, czego konsekwencją jest przebieg dyfuzji innowacji (Zdun, 2016b, s. 67–69).

Za najślynniejszego badacza procesu dyfuzji innowacji uważa się Everetta Rogersa, głównie za sprawą publikacji z 1962 roku pt. *Dyfuzja innowacji*, w której zdefiniował ją jako ideę, praktykę lub obiekt, postrzegane jako nowe (Rogers, 1983, s. 11). To jego dorobek przywołuje się, analizując między innymi stopniowalne cechy innowacji oraz mechanizmy ich dyfuzji. Należą do nich (Rogers, 1983, s. 210–240; zob. Zdun, 2016b, s. 165–166):

- 1) względna przewaga (*relative advantage*) – stopień, w jakim innowacja jest postrzegana jako lepsza od dotychczasowych rozwiązań;
- 2) kompatybilność (*compatibility*) – stopień, w jakim jest ona zgodna ze społeczno-kulturowymi wartościami i przekonaniem, z poprzednio przyjętymi rozwiązaniami oraz społecznymi potrzebami;
- 3) zawilność (*complexity*) – stopień, w jakim innowacja jest postrzegana jako trudna do zastosowania;
- 4) testowalność (*trialability*) – stopień, w jakim może być ona testowana, wypróbowywana;
- 5) obserwowalność (*observability*) – stopień, w jakim innowacja jest identyfikowalna dla społeczeństwa.

Dyfuzję Rogers określił jako proces, w którym innowacja jest przekazywana za pośrednictwem wybranych kanałów w określonym czasie wśród członków systemu społecznego (Rogers, 1983, s. 5). W jego opinii (podobnie jak w opinii Tarde'a) proces ten mógł być graficznie przedstawiony jako krzywa w kształcie litery *s* (*s-shaped curve*). W początkowej jego fazie zmiana jest przyswajana przez niewielu członków społeczności – innowatorów, wraz z jej upowszechnianiem krzywa wznosi się, by następnie się spłaszczyć, jako że coraz mniej osób jest zdolnych nadal przyswajać innowację. W końcu krzywa osiąga asymptotę, co kończy proces dyfuzji (Rogers, 1983, s. 23).

Rogers zwrócił uwagę, iż w każdym systemie społecznym funkcjonują zarówno zwolennicy zmian, jak i ich przeciwnicy (Rogers, 1983, s. 27–28). Wśród tzw. *adopter categories* wyróżnił: innowatorów (*innovators*), wczesnych naśladowców (*early adopters*), wczesną większość (*early majority*), późną większość (*late majority*) oraz maruderów (*laggards*) (Rogers, 1983, s. 22). Jego zdaniem innowatorów cechują zdolności rozumienia złożonych informacji, akceptacji niepowodzeń, radzenia sobie z niepewnością. Skłonni do eksperymentowania i ponoszenia ryzyka są również wczesni naśladowcy, w przeciwieństwie do tzw.

wczesnej większości, kierującej się w swym postępowaniu głównie poczuciem bezpieczeństwa. Dość sceptycznie, głównie z powodu organizacyjnej konieczności lub społecznej presji, nowe rozwiązania są w stanie zaakceptować osoby, które można zaliczyć do tzw. późnej większości. Negatywny stosunek do innowacji mają natomiast maruderzy, których w ogóle trudno do niej nakłonić. Punktem odniesienia dla podejmowanych przez nich działań jest przeszłość, tradycja i utarte praktyki. Akceptacji dla nowości nie ułatwiają im kontakty społeczne, podejmowane głównie z podobnymi osobami, to jest sceptycznie i podejrzliwie nastawionymi do zmiany i jej propagatorów (Rogers, 1983, s. 250).

Rogers wykazywał znaczenie uwarunkowań społecznych dla procesu dyfuzji innowacji, odwołując się do przykładu zmiany zachowań mieszkańców jednej z peruwiańskich wsi w stosunku do picia przegotowanej wody. W myśl lokalnych wierzeń zimną wodę pili ludzie zdrowi, przegotowaną zaś chorzy i kobiety w ciąży. Zmiana dotyczyła nakłonienia całej społeczności do picia przegotowanej wody. Dla jej dyfuzji najważniejsze okazały się czynniki społeczno-kulturowe, w tym system norm i wartości związany z piciem wody oraz heterofilia sieci społecznych łączących mieszkańców wioski z agentami zmiany, rozumiana jako stopień, w jakim mieszkańcy odróżniali się od nich statusem społecznym. Rogers zaobserwował, iż większą siłą oddziaływania na lokalnych mieszkańców mają agenci podobni do nich, nie zaś ci mocno odróżniający się i w związku z tym postrzegani jako obcy i niewiarygodni (Rogers, 1983, s. 36).

Agentami zmiany mogą być osoby odgrywające różne role społeczne. Pomagają oni w dostrzeżeniu problemu, w odpowiedzi na który powstaje innowacja, w jego diagnozie i kreują czy też wzmacniają potrzebę jego rozwiązania. Łączą potencjalnego odbiorcę innowacji z jej źródłem i mogą wpłynąć na jej adaptację (Rogers, 1983, s. 312–313). Na powodzenie podejmowanych przez nich działań wpływ mają takie czynniki, jak ocena ich wiarygodności, zdolność wzbudzania zaufania i rozumienia potrzeb innych ludzi, empatyczność, wyższy status społeczny jednostek, z którymi się kontaktują, w tym ich wyższe wykształcenie, oraz utrzymywanie pozytywnych relacji z liderami opinii (Rogers, 1983, s. 319–331).

Liderzy opinii cechują się wyższym statusem społecznym. Są otwarci na różne formy komunikacji. Na stopień ich innowacyjności wpływ ma specyfika systemu społecznego, w którym funkcjonują. Jeśli nie sprzyja on innowacjom, to i oni nie muszą ich zaakceptować. Wyróżnia ich centralne miejsce w strukturze sieci kontaktów, dzięki czemu mogą szczególnie oddziaływać na innych członków sieci. Pozycja ta może jednak ulec zmianie, kiedy podejmowane przez nich działania tracą wiarygodność, a propagowane nowości są oceniane jako sprzeczne z normami systemu społecznego (Rogers, 1983, s. 28). Bywa, że zagrożeniem dla społecznej pozycji liderów są ich zbyt intensywne kontakty z agentami zmiany – propagatorami innowacji².

2 Rozważania na temat zdolności społeczeństw do tworzenia i przyswajania innowacji podjął amerykański ekonomista Everett Hagen. Podkreślał on, iż innowacyjność jest cechą

Inny amerykański socjolog – Robert Merton – traktował innowatorów jako dewiantów. W jego opinii innowacja stanowiła przykład nonkonformistycznego zachowania. Mogła się pojawić, gdy zinstytucjonalizowane środki nie pozwalały na osiągnięcie celów. Była zatem przystosowaniem do warunków, jakie stwarza społeczeństwo, zwłaszcza w sytuacji anomii, czyli rozbieżności między normami i celami kulturowymi a występującymi w strukturze społecznej możliwościami działania. Innymi słowy, innowacja w jego opinii miała miejsce wtedy, kiedy jednostka dążyła do realizacji kulturowo określonych celów, nie działając zgodnie z kulturowo wyznaczonymi normami określającymi możliwości ich osiągnięcia (Merton, 2002, s. 197–225; zob. Tuziak, 2013, s. 58; Kuć, 2015, s. 28–30).

Innowacje stanowiły również przedmiot zainteresowania amerykańskich socjologów wsi, choć ci zajmowali się głównie innowacjami technologicznymi i organizacyjnymi w rolnictwie, do których we współczesnej literaturze poświęconej innowacjom społecznym w ogóle się nie nawiązuje. Jak zauważa Krzysztof Gorlach, ta problematyka zdominowała okres tzw. tradycyjnej socjologii wsi w Stanach Zjednoczonych. Koniec lat siedemdziesiątych XX wieku związany był z jej kryzysem, krytyką prowadzonych w jej ramach badań o silnym nastawieniu praktycznym, jednak nierozwijających teorii socjologicznej. Nowa amerykańska socjologia wsi nie podzieliła tych zainteresowań, koncentrując się między innymi na studiach obszarów wiejskich, w tym na kwestiach zróżnicowania gospodarstw rolnych, rolnictwie ekologicznym, alternatywnym, ochronie środowiska naturalnego, etniczności wsi czy roli kobiet w funkcjonowaniu gospodarstw rolnych (Gorlach, 1995, s. 107–130).

Problematyka innowacji w rolnictwie była również rozwijana przez polskich socjologów wsi (Turowski, Burnus, 1970; Gałęski, 1971; Makarczyk, 1971), choć, co podkreśla Izabella Bukraba-Rylska, prowadzone tutaj badania „[...] cechowały się zdecydowanie większym bogactwem problematyki, wszechstronnością warsztatu i wrażliwością na socjologiczny konkret” (Bukraba-Rylska, 2008, s. 329). Cytowana autorka zauważa, iż analizowano głównie cechy innowacji

stopniowalną, konstytuowaną przez otwartość jednostek na doświadczenie, ich gotowość do rozwiązywania problemów, zdolność do pokonywania trudności, motywację do osiągnięć, inteligencję, energię (rozumianą jako chęć działania), twórczość i zaufanie społeczne. Jest efektem zarówno cech dziedzicznych, jak i socjalizacji, w której świat społeczny przedstawia się jako logiczny i podatny na ludzkie oddziaływanie (Hagen, 1962, s. 88). Według niego w takiej socjalizacji kładzie się nacisk na kształtowanie poczucia sprawstwa, akceptację zmiany, nonkonformizmu i ruchliwości społecznej. Konserwatyzm, stagnacja, spetryfikowana struktura społeczna ograniczają jej rozwój, skazując jednostki innowacyjne na role zmarginalizowanych outsiderów i dziwaków (zob. Zdun, 2016b, s. 92). Analizy cech innowatorów podjął się również amerykański antropolog Homer Burnett. W jego opinii są to jednostki niezadowolone z zastanej sytuacji społecznej, doświadczające rozczarowania systemem społecznym, często żyjące na jego marginesie, którym nie brakuje odwagi do wdrażania nowych rozwiązań (Zdun, 2016b, s. 103–113). Jak podkreśla Magdalena Zdun, interpretując jego dorobek: „[...] innowacja (dla tych osób) staje się drogą ucieczki, ratunkiem i sposobem na zmianę niekorzystnej sytuacji i położenia” (Zdun, 2016b, s. 113).

w rolnictwie, takie jak opryskiwanie ochronne roślin, stosowanie siewnika nawozowego, używanie pasz przemysłowych. Opisywano ich użyteczność, techniczną złożoność, specyfikę kanałów dyfuzji innowacji, w tym cechy zbiorowości ją adaptujących (społeczności tradycyjne i zmodernizowane) oraz cechy jednostek zaangażowanych w ten proces (wielkość posiadanego przez rolnika gospodarstwa, jego wykształcenie, sieć lokalnych i ponadlokalnych kontaktów) (Bukraba-Rylska, 2008, s. 329). Tych rozważań również nie przywołuje się w literaturze poświęconej innowacjom społecznym³.

W prowadzonych na całym świecie badaniach do dorobku klasyków socjologii zajmujących się problematyką szeroko rozumianych innowacji nawiązuje się, poszukując inspiracji, możliwych do zastosowania terminów badawczych oraz podstaw do interpretacji uzyskanych wyników badań. Współczesnym socjologiem, którego twórczość zainteresowała szczególnie badaczy innowacji społecznych, jest Anthony Giddens – jego teoria strukturacji stanowiła punkt wyjścia dla rozważań Giovanniego Cajaiby-Santany, autora jednej z ciekawszych koncepcji wdrażania innowacji społecznych.

1.2. Wykorzystanie teorii strukturacji Anthony’ego Giddensa w koncepcji wdrażania innowacji społecznych

Teoria strukturacji, co podkreśla Jerzy Szacki (2002, s. 882), wzbudziła szerokie zainteresowanie, między innymi ze względu na ambicje pogodzenia klasycznych dylematów tej dyscypliny, które można sprowadzić do dychotomii: jednostka – społeczeństwo, podmiot – przedmiot, obiektywizm – subiektywizm, ludzie – instytucje, wolne działania jednostek – społeczny przymus. Jak zauważa Jonathan Turner, ma ona tę zaletę i jednocześnie wadę, iż pozostaje „[...] wiązką pojęć uwrażliwiających, powiązanych ze sobą fragmentarycznie” (Turner, 2006, s. 573). Jej istotą jest ukazanie dualności struktury, rozumianej jako „[...] reguły i zasoby uwikłane w proces społecznej reprodukcji” (Giddens, 2003, s. 30). Reguły są uogólnionymi procedurami działania, nie zawsze wykorzystywanymi w sposób świadomy, przekształcanymi (nawet w społeczeństwach tradycyjnych,

3 W 2013 roku ukazała się monografia autorstwa Arkadiusza Tuziaka, poświęcona znaczeniu innowacyjności w rozwoju regionu peryferyjnego. W tym studium socjologicznym analizował on między innymi postawy mieszkańców Podkarpacia wobec innowacyjności, jej społeczno-kulturowe determinanty oraz innowacyjność elit regionalnych i administracji publicznej. Określił ją jako „[...] kreowanie i wdrażanie nowych idei w dowolnych dziedzinach życia społecznego” (Tuziak, 2013, s. 20). Zaprezentowane rezultaty badań nie odnosiły się jednak wprost do problematyki wdrażania innowacji społecznych.

plemiennych) w różny sposób, między innymi w zależności od kontekstów sytuacyjnych. Zasoby to wytwory materialne działalności człowieka, wyposażenie materialne oraz możliwości organizacyjne. Można je również mobilizować na różne sposoby (Turner, 2006, s. 573). Giddens zauważa, iż „[...] jedne wywodzą się z koordynacji działalności podmiotów, drugie natomiast płyną z kontroli nad materialnymi produktami i nad aspektami świata materialnego” (Giddens, 2003, s. 31). Jak komentuje Turner:

A ponieważ reguły i zasoby są przekształcające ze swej natury, tzn. mają moc tworzenia różnorodnych kombinacji, spajają one ze sobą wiele różnych wzorów relacji społecznych w wymiarze czasowym oraz przestrzennym (Turner, 2006, s. 574).

Sposobem wykorzystania i przekształcania reguł oraz zasobów kierują zasady strukturalne rządzące organizacją całości społecznych (Turner, 2006, s. 577). Nie muszą być one spójne, a wręcz mogą sobie zaprzeczać.

Na działanie podmiotu wpływają świadomość dyskursywna, świadomość praktyczna i nieświadomość. Pierwsza z nich oznacza wiedzę, którą można zwerbalizować i za pomocą której działanie można racjonalizować, co oznacza, że aktorzy rozumieją przesłanki własnej aktywności (Giddens, 2005, s. 44). O drugiej autor pisze: „Na świadomość praktyczną składa się to wszystko, co aktorzy wiedzą o tym, jak poruszać się na scenie społecznej, ale czego nie potrafią wyrazić dyskursywnie” (Giddens, 2003, s. 21). Jego zdaniem wszystkie działania mają charakter kontekstowy, a wiedza dyskursywna i praktyczna pozwalają je interpretować. Jednak działanie ma również wymiar nieświadomy, nie zawsze jest bowiem umotywowane. Nieświadoma jest potrzeba zaspokojenia bezpieczeństwa ontologicznego, zyskania poczucia zaufania, które umożliwia podejmowanie relacji z innymi aktorami społecznymi. Jak komentuje Turner, to poczucie jest wzmacnianie przez rutynizację działań trwałych w czasie i przestrzeni. Aby była ona możliwa, aktorzy muszą stale monitorować swoje działania (Turner, 2006, s. 580–581). Stawanie się tych działań powszechnie przyjętymi praktykami oznacza ich instytucjonalizację. Takie działania otrzymują status typowych, powszechnych, zwyczajnych. Rutyna nie jest przy tym tożsama ze stabilizacją społeczną, występuje również w sytuacji jej braku (Turowski, 2005, s. 40, 129). Przyczynia się do trwania w czasie i przestrzeni systemów społecznych, czyli reprodukowanych stosunków między aktorami (Giddens, 2005, s. 64).

Giddens zauważa, że „Ciągłość praktyk zakłada refleksyjność, ta jednak możliwa jest z kolei tylko dzięki ich ciągłości, która zapewnia, że zachowują one tożsamość w czasie i przestrzeni” (Giddens, 2003, s. 41). Owa refleksyjność, temat centralny dla *Nowych zasad metody socjologicznej* (Giddens, 2001), nie ogranicza się do samowiedzy. Oznacza nieustanne monitorowanie działań własnych oraz innych podmiotów, środek kontroli działań, dla którego bardzo duże znaczenie ma świadomość praktyczna. Elżbieta Hałas, komentując Giddensa, podkreśla, iż refleksyjność zależy między innymi od społecznego charakteru języka, jako

że znaczenia wytwarzane w aktach komunikacji warunkują wytwarzanie społeczeństwa (Hałas, 2011, s. 194).

Podmioty działające, wykorzystując właściwości struktury, przekształcają ją bądź reprodukują (Turner, 2006, s. 573). Struktura nie jest czymś ograniczającym aktorów społecznych, nie istnieje bez społecznego działania. Działające podmioty i struktura wpływają na siebie, w związku z czym strukturacja stanowi proces dualny, „[...] w którym reguły i zasoby wykorzystywane są do organizowania interakcji w czasie i w przestrzeni, a dzięki takiemu wykorzystaniu służą do odzwierciedlania lub przekształcania tych reguł i zasobów” (Turner, 2006, s. 575–576).

Giddens, podsumowując najważniejsze ustalenia teorii strukturacji w publikacji pt. *Stanowienie społeczeństwa*, zauważa, iż systemy to reprodukowane stosunki między aktorami, regularne praktyki społeczne, a strukturacja to warunki rządzące ciągłością przekształceń struktur i reprodukcji systemów społecznych (Giddens, 2003, s. 64). Wszyscy ludzie są refleksyjnymi podmiotami działającymi, mają wiedzę o warunkach i konsekwencjach tego, co robią w życiu codziennym. Wiedza ta nie musi być w pełni zwerbalizowana. Jak zauważa autor, rutyna jest dominującą formą codziennej aktywności, która nie musi być świadomie motywowana. Badanie reprodukcji społecznej powinno uwzględniać analizę kontekstu interakcji, na który składają się jej czasoprzestrzenne granice, inni aktorzy oraz refleksyjność (Giddens, 2003, s. 332).

Zalety teorii strukturacji i możliwość jej wykorzystania do analizy procesu innowacji społecznych dostrzegł Giovanni Cajaiba-Santana. Punktem wyjścia swoich rozważań uczynił krytykę dwóch perspektyw analitycznych stosowanych przez badaczy innowacji społecznych. Pierwszą z nich była perspektywa indywidualistyczna skoncentrowana na cechach aktorów wdrażających te innowacje, często przedstawianych jako heroiczne jednostki kierujące się społeczną misją, gotowe ponieść ryzyko, działając w imię przyświecającej im idei. Za takich uważa się społecznych przedsiębiorców (np. twórcę Grameen Banku Muhammada Yunusa – laureata Pokojowej Nagrody Nobla), upatrując szansy na powstawanie innowacji społecznych w ich aktywności (Cajaiba-Santana, 2014, s. 45). Druga natomiast to perspektywa strukturalna, w której analizuje się przede wszystkim wpływ struktury społecznej na proces wdrażania innowacji społecznej.

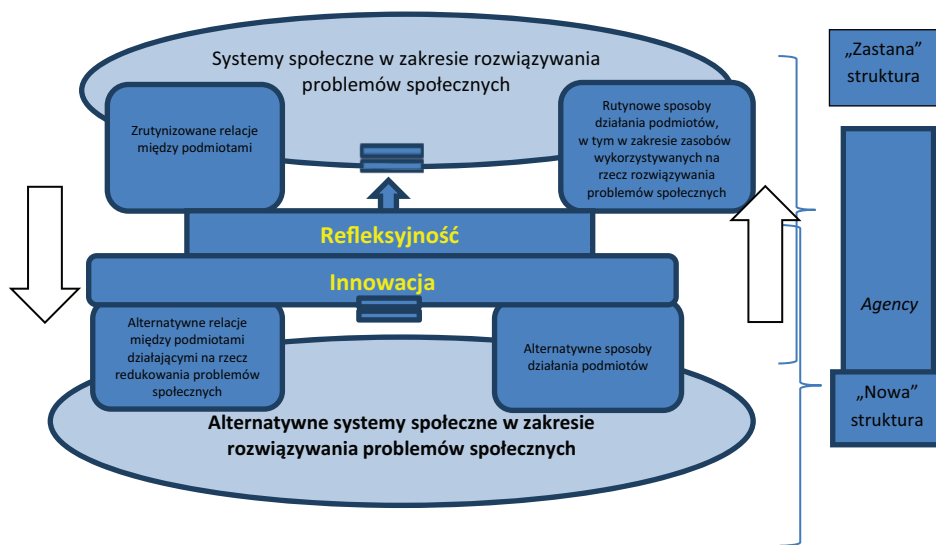
Zdaniem Cajaiby-Santany te obszary zainteresowań należy połączyć, stosując założenia teorii strukturacji, jako że innowacje społeczne są efektem wzajemnego oddziaływania podmiotów społecznych oraz społecznej struktury. Opierają się na kolektywnym działaniu, podejmowanym w ramach określonego systemu społecznego. Ich analiza powinna zatem uwzględniać historyczny i kulturowy kontekst aktywności podmiotów działających na ich rzecz, udzielać odpowiedzi na pytanie, kim są agenci zmiany, w ramach jakiej struktury społecznej działają i jakie w związku z tym są uwarunkowania ich aktywności⁴.

4 Na potrzeby budowanego teoretycznego modelu analizy wdrażania innowacji społecznych autor ten sięga również do teorii instytucjonalnej, wyjaśniającej wpływ instytucji

Rozważania Cajaiby-Santany wzbudziły zainteresowanie badaczy podejmujących problematykę innowacji społecznych i jednocześnie ukazały możliwość zastosowania teorii strukturacji do badań empirycznych w tym zakresie. Stworzonego modelu autor nie poddał jednak operacjonalizacji i nie przeprowadził badań empirycznych z jego użyciem. Jako że wydał mi się on bardzo obiecujący, tę lukę w literaturze przedmiotu starałam się wypełnić, tworząc ze Sławomirem Pasikowskim i Agnieszką Kretek-Kamińską (2020) narzędzie do pomiaru potencjału organizacji pozarządowych do wdrażania innowacji społecznych, nawiązując do wypracowanego wcześniej z Agnieszką Kretek-Kamińską (Zajda, Kretek-Kamińska, 2018) modelu powstawania tych innowacji. Był on inspirowany rozważaniami Cajaiby-Santany i zakorzeniony w teorii strukturacji. Strukturę społeczną zdefiniowano w nim jako schematy uczestniczące w reprodukcji systemów społecznych, wyróżniając te dotyczące:

- 1) relacji między podmiotami działającymi na rzecz rozwiązywania lokalnych problemów społecznych;
- 2) sposobów działania tych podmiotów, w tym zasobów, jakie mogą być przez nie aktywowane w celu rozwiązywania problemów społecznych.

Systemy radzenia sobie z lokalnymi problemami społecznymi utożsamiałam z praktykami dotyczącymi ich rozwiązywania (Zajda, Kretek-Kamińska, 2018, s. 112–113). Wypracowany model przedstawia rysunek 1.1.

Rysunek 1.1. Model powstawania innowacji społecznych

Źródło: Zajda, Kretek-Kamińska, 2018, s. 107–120.

(norm, reguł i wartości) na zmiany społeczne w obrębie struktur (zob. Hollingsworth, 2000; Lounsbury, Crumley, 2007). Strukturę społeczną postrzega jako zbiór zinstytucjonalizowanych tradycji oraz form, które umożliwiają i ograniczają działanie (zob. Barley, Tolbert, 1997). Przyjmuje założenie, iż instytucje oddziałują na podmioty społeczne, ale są również przez nie modyfikowane albo reprodukowane.